

De auteur promoveerde reeds in 1955 als jurist en behaalde opnieuw de doctorsgraad na het volgen van een 'spiritualiteitsstudie' aan de Katholieke universiteit Nijmegen. In het onderhavige proefschrift worden beide disciplines verenigd, aangezien het kerkrechtelijk conflict in feite de sociaal-religieuze verhoudingen in Leersum problematiseerde. De auteur toont aan dat het overwegend hervormde en agrarische dorp twee orthodoxe hoofdstromen kende, een confessionele en een bevindelijke. De confessionele groep bezocht zowel de hervormde kerkdiensten als die van de heer Van Dijk. Laatstgenoemde gold als 'man Gods' voor de bevindelijke groep, maar ging uiteindelijk niet mee met de piëtistische radicalisering van zijn aanhang. Hij bleef liever 'gezond gereformeerd' en trouw aan de vaderlandse kerk.

De auteur heeft zijn onderzoek gemodelleerd rondom het begrip 'conflictspiritualiteit', voortbouwend op theorieën die door Nijmeegse godsdienstsociologen zijn ontwikkeld met het oog op gemeente-opbouw in de Rooms-Katholieke Kerk. De toepassing ervan op een typisch protestantse situatie blijkt wel spannend, maar is niet helemaal geslaagd te noemen.

Ten eerste worden de zojuist aangestipte factoren van bevindelijkheid, orthodoxie en binding aan de volkskerk onvoldoende onderscheiden. Gebruikmaking van het werk van de godsdienstsocioloog G. Dekker had een diepere peiling van de ingewikkelde en soms tegenstrijdige samenhang van deze factoren kunnen opleveren.

Ten tweede is de focus teveel gericht op de lokale omstandigheden in een beperkt tijdsbestek. Te weinig aandacht wordt besteed aan de 'conflictspiritualiteit' van het oudere piëtisme, met zijn verzet tegen formeel kerkelijk gezag en de rol van oefenaars als plaatsvervangende predikanten. Deze traditie was blijkens gegevens in het boek zelf (avondmaalsmijding, conventikelvorming) sterk in Leersum en omgeving vertegenwoordigd. Verder blijft de rol van de verzuiling als verklaring voor het uiteenvallen van lokalistisch piëtisme en religieus nationalisme onderbelicht.

Ten derde heeft de compositie van het boek nogal onder het model geleden. Er zijn veel anticipaties en herhalingen en essentiële informatie over de hoofdrolspelers wordt te laat verschaft.

Deze opmerkingen nemen niet weg dat deze studie een bruikbare bijdrage vormt tot de recente kerkgeschiedschrijving, met actuele relevantie voor het Samen-op-weg-proces. De auteur heeft naderhand een populaire monografie gewijd aan drie eeuwen gemeentegeschiedenis van Leersum. Dit werkje voert ons helaas terug naar het niveau van een aangeklede predikantenlijst met curiosas uit de kerkenraadsnotulen. Jammer dat van de op zichzelf frisse benadering van 'spiritualiteit in context' weinig is overgebleven!

F. A. van Lieburg

J. Frieswijk, e. a., *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam, Meppel: Boom, Leeuwarden: Fryske Akademy, 1998, 368 blz., f59,50, ISBN 90 5352 370 7); A.-P. van Nienes, B. de Vries, S. van der Woude, *Fryslân 500 (1498-1998). Vijf eeuwen provinciaal bestuur* (Leeuwarden: Friese pers boekerij, 1998, 144 blz., f47,50, ISBN 90 330 1490 4).

In 1985 werd op een conferentie van de Fryske Akademy het plan gelanceerd een nieuw handboek over de geschiedenis van Friesland uit te brengen, omdat het uit 1968 daterende handboek *Geschiedenis van Friesland*, dat ook door de Fryske Akademy was uitgegeven, als verouderd moest worden beschouwd. Al direct werd uitgegaan van de gedachte, dat een dergelijk handboek in eerste instantie alleen de tijd vanaf 1750 zou dienen te bevatten. Belangrijk uitgangspunt zou de vraag moeten zijn hoe zich precies de inpassing van het zelfstandige gewest in de grotere, gecentraliseerde Nederlandse eenheidsstaat zou hebben voltrokken.

Nu, ruim tien jaar later, kunnen wij het nieuwe handboek *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* ter hand nemen. Dit omvangrijke en prachtig geïllustreerde werk is zowel in een Nederlandstalige als in een Friestalige editie uitgegeven. Het jaar van uitgave is goed gekozen: in 1998 werd het feit herdacht, dat 500 jaar geleden in Friesland voor het eerst een centraal bestuur werd ingesteld. Tegelijkertijd verscheen *Fryslân 500* als officiële herdenkingsuitgave van het provinciaal bestuur, dat de vijf eeuwen van centraal gezag tot onderwerp had. Hoewel de Friestalige titel anders zou doen vermoeden, verscheen dit laatste werk uitsluitend in het Nederlands.

Geschiedenis van Friesland is voor het overgrote deel een voortreffelijk boek geworden, dat geheel beantwoordt aan de opzet van 1985. We vinden hierin een uitvoerig overzicht van de demografische veranderingen in twee hoofdstukken van de hand van Meindert Schroor. Rolf van der Woude, Johan Frieswijk en Pieter van der Meer geven op degelijke wijze inzicht in de sociaal-economische geschiedenis. Van een integrale geschiedenis kan inderdaad gesproken worden, omdat veel ruimte wordt gegeven aan de politieke geschiedenis en aan de cultuurgeschiedenis. De Friese geschiedenis wordt nu niet meer beschreven als een van de rest van de Nederlandse geschiedenis afgezonderd geheel, maar wordt juist ingepast in het algemene kader van de geschiedenis van de Nederlandse eenheidsstaat en van het proces van modernisering, dat in geheel West-Europa in de afgelopen twee eeuwen heeft plaatsgevonden. Zo wordt Friesland nog wel getypeerd als een primair agrarische gemeenschap, maar dan wel met een moderne bedrijfsvoering gericht op de export en opgenomen in de grotere, internationale verbanden. Het aantal algemene thema's is betrekkelijk beperkt gehouden, waardoor sommige toch niet onbelangrijke onderwerpen onderbelicht zijn gebleven. In tegenstelling tot in het handboek van 1968 is nu geen hoofdstuk opgenomen over de kerkgeschiedenis. Dat wil niet zeggen dat dit onderwerp in het geheel niet aan bod komt, maar het wordt geïntegreerd in het grotere geheel van de culturele en politieke ontwikkelingen en dat doet dit voor Friesland zo belangrijke aspect geen goed. Veel ernstiger is, dat de redactie gemeend heeft aan de geschiedenis van de Duitse bezetting vrijwel geen aandacht te moeten besteden, terwijl er nu juist na het in de loop van de tijd verschijnen van zoveel populaire werken over Friesland tijdens de Tweede Wereldoorlog echt behoefte bestond aan een goede wetenschappelijke beschrijving van deze ook voor Friesland niet onbelangrijke periode in het kader van een algemene geschiedenis van deze provincie.

Blijkbaar was de redactie, wellicht onder invloed van de bekende these van J. C. H. Blom, in dezen van mening dat de Duitse bezetting niet die cruciale betekenis heeft gehad, die zoveel mensen daar nog altijd wel aan geven. Vandaar ook, dat de belangrijkste caesuur in de twintigste-eeuwse geschiedenis niet bij 1945, maar bij 1917 wordt gelegd. Een argeloze lezer zou nu kunnen vermoeden, dat de Eerste Wereldoorlog en de daaruit voortgekomen Russische Revolutie voor Friesland kennelijk van meer betekenis zijn geweest dan de Tweede Wereldoorlog en dat is niet het geval.

De auteurs doelen natuurlijk op de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en op de onderwijsopificatie, beide zeker voor Friesland van groot belang. Hier was nu een aardige kans geweest, om een specifiek Friese caesuur aan te brengen, die wel degelijk met WO I samenhangt: de oprichting van de Jongfriese Beweging in 1915, het begin van een nieuwe, radicaal-nationalistische fase in de Friese taalstrijd, waaruit uiteindelijk zoveel rechten voor het Fries zouden voortkomen, dat momenteel inderdaad gesproken kan worden van een specifiek, eigen Fries-cultureel karakter van deze Nederlandse provincie. De oprichting van een Friese academie was een van de eerste eisen van de Jongfriezen. Nog meer dan de Eerste Wereldoorlog speelde de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Friese Beweging. Daarom zou een meer grondige behandeling van de bezettingstijd in een boek als dit niet mis-

staan hebben, dit temeer omdat de Tweede Wereldoorlog nu juist bij uitstek als een facet van het moderniseringsfenomeen kan worden gezien. Voor Friesland heeft de Duitse bezetting verstrekkende betekenis gehad. Ik wijs alleen maar op de vernietiging van het voor de oorlog in steden als Leeuwarden en Sneek zo bloeiende joodse leven, waarover in dit werk praktisch niets te vinden is. Dat de voor het moderne toerisme zo belangrijke eilanden Vlieland en Terschelling door de Duitse bezetter bij Friesland zijn gevoegd wordt weliswaar vermeld, maar dan uitsluitend in het kader van een overzicht van gemeentelijke herindelingen. Over het verzet in Friesland, bekend vanwege onder meer de eerste overval op een distributiekantoor, de eerste verspreiding van *Vrij Nederland*, de April-Meistakingen en de overval op de Leeuwarder gevangenis, lezen we in dit grote overzichtswerk van twee-en-een-halve eeuw Friese geschiedenis niets. Dat de NSB in Friesland erg weinig aanhang had, wordt gesteld, maar niet verklaard. Over de collaboratie van een groot deel van de Friese Beweging in het begin van de bezetting wordt slechts in versluiserende en vergoelijkende zin iets gezegd. Dat de naoorlogse industrialisatie in Friesland uitsluitend als reactie op de bezettingstijd en op de crisisjaren van de grond kon komen, wordt wel aangegeven, maar niet echt uitgewerkt. Het verbaast op deze manier niet, dat J. P. Janzen, de auteur die de politieke geschiedenis sinds 1917 voor zijn rekening heeft genomen, tot de constatering komt, dat de Tweede Wereldoorlog 'geen diepgaande veranderingen' heeft teweeggebracht (281). Op dit punt spreekt hij zichzelf overigens tegen, als hij toch moet vaststellen, dat de Friese Beweging als gevolg van de bezettingstijd een opvallende groei heeft doorgemaakt en daardoor voor het eerst resultaten heeft geboekt (294).

Een rode draad door het gehele werk vormt de vraag naar wat nu het specifiek 'Fries-eigen' van Friesland is. Frieswijk, lid van de redactie en auteur van een afsluitend hoofdstuk over de culturele ontwikkelingen, waarin hij een verdienstelijk overzicht biedt van het ontstaan van de moderne massacultuur in Friesland met daarbij veel aandacht voor de sport, beantwoordt deze vraag, net als J. H. Brouwer in het handboek van 1968, met de niet bepaald verbazingwekkende constatering, dat het gebruik van het Fries de kern van het culturele verschil met de rest van Nederland uitmaakt (334).

De meest geslaagde hoofdstukken zijn die van Hotso Spanninga en Yme Kuiper over de periode 1750 tot 1848 en van Jo Huizinga over de politieke ontwikkelingen van 1848 tot 1917. Kuiper komt met prachtige details over leidinggevende personen in het tijdvak 1795 tot 1848, Huizinga besteedt terecht veel aandacht aan de arbeidersbeweging. Goffe Jensma laat in zijn behandeling van de cultuurgeschiedenis van 1795 tot 1917 zien, dat de Friese plattelandscultuur met zijn 'echt-Friese' tradities een uitvinding is van enkele Friese romantische schrijvers en Friese Beweegers. Het is jammer, dat hij geen aandacht besteedt aan de beeldende kunsten, waardoor een belangrijk kunstschilder als W. B. van der Kooi, waarvan wel illustraties zijn opgenomen, bij hem niet aan bod komt.

Het qua uitvoering en illustraties even fraaie *Fryslân 500* biedt voor een breed publiek een prettig overzicht van de bestuurlijke geschiedenis van de provincie. Bij een vergelijking met het wetenschappelijke handboek blijkt, dat het populaire werk lang niet altijd de mindere is. Met name de paragraaf over de bezettingstijd is heel wat beter. Zelfs een vergelijking met het oude handboek valt in sommige opzichten in het voordeel van *Fryslân 500* uit. Zo wordt hier meer aandacht geschonken aan de Saksische periode en worden de negatieve en positieve kanten van de befaamde 'Friese vrijheid' genuanceerd en helder belicht. Leuk zijn de details over de huisvesting van het provinciaal bestuur en over de groei van het ambtelijk apparaat: in 1940 werkten 34 mensen bij de provinciale griffie, in 1985 waren dat er 249. Wat mij enigszins stoort, is de merkwaardige wijze waarop de Tachtigjarige Oorlog tot een vijfendertigjarige opstand van 1566 tot 1601 wordt teruggebracht, alsof de Friese stadhouder Ernst Casimir niet meer in de Tachtigjarige Oorlog zou zijn gesneuveld (39). En het stoort mij ook, dat bij het

verhaal van Heiligerlee wel gesproken wordt van het sneuvelen van de Spaanse stadhouder Arenberg, maar niet van 'Graaf Adolf is gebleven, in Vriesland in den slag' (42).

Lezing van beide boeken kan de lezer doen begrijpen, waarom in Friesland bij verkiezingen het opkomstpercentage veel hoger ligt dan het landelijk percentage. Een provincie waar met zoveel inzet de regionale geschiedschrijving wordt bedreven, moet bij haar bewoners wel een sterke maatschappelijke betrokkenheid kunnen vasthouden.

G. R. Zondergeld

MIDDELEEUWEN

J. M. F. Willemsen, *Kinder delijl. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden* (Dissertatie Nijmegen, 1998, Nijmegen kunsthistorische studies VI; Nijmegen: Uitgeverij KU Nijmegen, Stichting Nijmeegse kunsthistorische studies, Kunsthistorisch instituut KU Nijmegen, 1998, 413 blz., ISBN 90 5710 0614).

In dit proefschrift van een Nijmeegse kunsthistorica wordt door middel van interdisciplinair onderzoek naar kinderspeelgoed in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gestreefd naar een betere kijk op de positie van kinderen in dit gebied in de Middeleeuwen. Het onderzoek is interdisciplinair van aanpak: kunsthistorisch, archeologisch en in mindere mate literatuur-historisch, in die zin dat het materiaal zowel is gezocht in de beeldende kunsten als in bodemvondsten, en is vergeleken met schriftelijke teksten uit de onderzochte periode — globaal de twaalfde tot en met de zestiende eeuw, maar met nadruk op de veertiende en vijftiende eeuw. Dat is nogal een ambitieus streven, maar gezegd moet worden dat de jonge doctor erin geslaagd is om de lezer een beeld te geven van de laatmiddeleeuwse kindertijd in onze streken als een levensperiode van spel en speelgoed en betrekkelijke onbezorgdheid. Speelgoed was blijkens de overvloed aan bodemvondsten overal en in alle milieus aanwezig en werd blijkens de vele afbeeldingen in marges van getijdenboeken en andere geïllustreerde manuscripten als duidelijk symbool van de kindertijd herkend: vooral in de vorm van tollens, stokpaarden en molentjes.

Deze conclusie stond niet van te voren vast, want in feite was er nooit onderzoek gedaan naar middeleeuws speelgoed en moest de auteur haar weg zelf zoeken temidden van bergen onooglijk afval uit beerputten en andere archeologische contexten, en in hedendaagse literatuur die soms wel het middeleeuwse kind tot onderwerp had, maar dan in de zin van Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* uit 1960, die op grond van vooral juridische bronnen het bestaan van een eigenlijke kindertijd ontkende. Anderen hadden dat inmiddels bestreden, maar niemand probeerde onbevangen naar kinderen te kijken, zoals ze door middeleeuwers werden afgebeeld en beschreven. Daarom begint dit boek met een schets van het leven van een middeleeuws kind tussen de volwassenen, waarbij als schriftelijke bron vooral mirakelboeken zijn gebruikt. Uit de vele wonderverhalen van kinderen die bijna waren verongelukt, bijvoorbeeld door bij hun spel in een sloot te vallen, en door tussenkomst van een heilige werden gered, blijkt niet alleen de bezorgdheid van de ouders, maar ook de speelsheid van de kinderen als telkens terugkerend motief.

Verder wordt in dit hoofdstuk ook aandacht besteed aan kinderkleding en andere aspecten van de materiële cultuur en wordt een definitie gegeven van kinderspeelgoed: 'Met kinderspeel-